

УДК 159.923.2 (045)

ТИЩЕНКО Л. В.

Маріупольський державний університет

САМОІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЗАГАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано базові психологічні підходи щодо проблеми ідентичності. Розглянуто специфіку визначення сутності цього феномену з точки зору найбільш відомих у психологічній науці шкіл та напрямків. Виокремлено основні механізми становлення самоідентичності у процесі онтогенетичного розвитку особистості.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, соціальна ідентичність, Я-ідентичність, самоідентичність, криза ідентичності, еґо-синтез, самокатегоризація.

Проблема особистісного становлення виступає однією з центральних проблем психологічної науки. Онтологічний розвиток та формування особистості розглядається нею як складний та довготривалий процес, результатом якого виступає цілісна та безперервна особистість. Базовим механізмом, що забезпечує індивіду досягнення та утримання єдності, тотожності і сталості власної особистості виступає механізм ідентичності. Проте на сьогодні у психології поняття ідентичності знаходить безліч смислів, що обумовлює виникнення та існування множинних суперечливих теорій та інтерпретацій. Цей факт ускладнює процес дослідження сутності та механізмів функціонування цього феномену. Саме тому ми звернулися до аналізу існуючих теоретичних підходів щодо вивчення проблеми ідентичності.

Одже, ідентичність – (від англ. identity — тотожність) – це багатозначний життєвий та загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда та його самосвідомості [7]. Сучасна наука поняття ідентичності розглядає у трьох різноспрямованих напрямках. Поняття психофізіологічної ідентичності визначає єдність та спадковість фізіологічних та психічних процесів і властивостей організму, завдяки котрим здійснюється процес розпізнавання своїх клітин та тканин від чужих. Механізм психофізіологічної ідентичності наглядно демонструє імунологія. Поняття соціальної ідентичності виражає переживання та усвідомлення індивідом власної належності до тих чи інших спільнот та соціальних груп. Саме завдяки дії механізму соціальної ідентичності особа набуває можливості перетворення з суто біологічної істоти у соціально зорієнтованого індивіда та особистість. Поняття особистісної ідентичності чи самоідентичності (від англ. self-identity) означає спадкоємність цілей, мотивів, спрямова-

ності, установок та смисложиттєвих орієнтацій особистості. Механізм особистісної ідентичності лежить в основі усвідомлення індивідом себе як суб'єкта діяльності.

За визначенням І.С.Кона, особистісна ідентичність індивіда – це усвідомлення ним власної самості, «відрефлексованої у термінах власної біографії»[6]. Наявність особистісної ідентичності суб'єкта виявляється у його «здатності підтримувати та продовжувати власний наратив як історію свого Я, що зберігає цільність, не зважаючи на зміни окремих його компонентів» [1, с. 6].

Важливо, що поняття ідентичності та ідентифікації у психологічному визначенні та вивченні не є аналогічними. Ідентифікація, з подачі З. Фрейда та представників психоаналітичного напрямку, це – процес самоототожнення однієї особи з іншою, з групою, образом чи символом на основі встановлення емоційного зв'язку з ними. Результатом цього процесу є особисте прийняття зовнішніх цінностей, норм, зразків, традицій. Первісною формою ідентифікації виступає механізм інтроєкції як відкрите наслідування та дотримання зразку, що онтологічно обумовлено та яскраво виявляється у дошкільному дитинстві. Ідентифікація, з точки зору сучасної психології, є найважливішим механізмом соціалізації індивіда, прийняття ним соціальних ролей та групових норм, усвідомлення групової належності та формування соціальних установок.

Ідентичність – це усвідомлення самототожності, цілісності та безперервності власної особистості. Дія механізму ідентичності забезпечує особистості збереження власної постійності та сталості в умовах безперервних змін оточуючого соціального середовища та внутрішньо-особистісних (динаміка поглядів, цінностей, спрямованості та інше). Цікаво, що в онтогенезі

формуванню особистісної ідентичності передують механізми ідентифікації. Іншими словами, процес ідентифікації створює умови для усвідомлення власної ідентичності.

Кожен з класичних напрямків психології розглядає проблему ідентичності з точки зору власного предмету дослідження. Так, когнітивна психологія розглядає цей феномен як когнітивну структуру, що визначає мотивацію особистості (Х.Маркус); для представників гештальтпсихології ідентичність – це принцип утворення цілісних форм буття (К.Левін); екзистенціалісти визначають ідентичність як екзистенціальний центр (Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер, К.Ясперс); для біхевіористів ідентифікація є функцією набуття нових готових форм поведінки у процесі побудови загальних для суб'єкта й об'єкта цінностей та їхнього засвоєння (Д.Доллард, Н.Міллер, Е.Маккобі, Р.Сіерс); інтеракціоністи – як систему ролей, що формують особистість (Дж.Мід, Я.Морено); представники структурної психології – як структуру соціального навчання (Е.Тітченер); символісти визначають ідентичність як архетип чи міф (Е.Берн, К.Юнг, Н.Шварц); для представників гуманістичної психології – це Я-концепція особистості (Ш.Бюлер, К.Роджерс, В.Франкл); холистичний напрямок у психології (К.Уілбер) розглядає ідентичність особистості як культурну цілісність; представники динамічних підходів – як форму руху життєвих енергій (З.Фройд), стиль життя (А.Адлер), характер базового конфлікту (К.Хорні), форму досягнення свободи (Е.Фромм); з точки зору нарративного пояснення – як самоопис (Дж.Брунер, Д.Макадамс, Т.Сарбін, Г.Херманс); конституціональна психологія розглядає ідентичність як сукупність базових конституціональних характеристик (М.Е. Бурно, Б.П.Ганнушкін, Е.Кречмер, У.Шелдон).

Традиційно розповсюдження терміну «ідентичність» пов'язано з фігурою Е. Еріксона. Він, у свою чергу, серед попередників власної концепції визначає У.Джемса та З.Фрейда. За У.Джемсом, ідентичність – це суб'єктивне відчуття відповідності собі, здатність Я здійснювати опір оточуючому світу. Проте, розкриваючи сутність власної концепції, У.Джемс замість категорії ідентичності використовує категорію характеру.

З позиції З.Фрейда, внутрішній світ та емоційні сили людини – це і є ідентичність, у розвитку котрої він виокремлює два рівнозначних процеси: біологічний та соціальний. З.Фройд стверджує: завдяки ідентифікації формується

«Супер – Его», що керується засвоєними культурними цінностями і нормами та стримує тиск природних бажань. Збереженню ідентичності особистості сприяє функціонування захисних механізмів, що створюють можливість утримання цілісності образу Я. Це, у свою чергу, забезпечує утримання внутрішньої рівноваги, безперервності особистості та здійснення успішної адаптації індивіда у суспільстві. Для вирішення основної проблеми людського буття – збереження рівноваги між біологічним та психічним і функціонує механізм ідентичності. Тому, порівняно з механізмом ідентифікації, він є найбільш складним та важливим.

Слідом за З. Фройдом, розширюючи поняття ідентичності, М. Клейн пропонує поняття «проективної ідентичності», Г.Фройд – «захисної ідентичності». У ході становлення ідентичності людина прагне досягнення: за К.Юнгом – індивідуалізації, за А.Адлером – досконалості, за К.Хорні – самореалізації, за Е. Фроммом – особистісної цілісності.

Розвиваючи ідеї представників психоаналітичного напрямку, Е.Еріксон стверджує, що ідентичність – це соціалізована частина Я. Разом з цим, Е.Еріксон вважає помилкою ігнорування чинників оточуючого середовища у процесі становлення ідентичності особистості. По-перше, суспільство пропонує особистості репертуар ідентичності: від рольової до політичної; по-друге, власна ідентичність підтверджується іншими. Отже, ідентичність є результатом взаємодії самоідентифікації та ідентифікації іншими.

Слід зазначити, що Е.Еріксон застосовує поняття ідентичності при поясненні багатьох соціальних явищ та визначенні психологічних передумов культурно-історичних змін. Він підкреслює суспільний контекст становлення ідентичності, соціальну обумовленість потреби індивіда в усвідомленні себе. Умовою формування зрілої особистості, за Е.Еріксоном, є збіг програми індивідуального життєвого циклу та динаміки суспільно-історичного прогресу. Визначаючи роль соціальних відносин та культурних особливостей у процесі формування ідентичності, Е.Еріксон, окрім психологічної, виокремлює психосоціальну, культурну, расову ідентичність.

Становлення ідентичності особистості під культурним та соціальним впливом не завжди супроводжується набуттям позитивних образів щодо самого себе, – зазначає Е.Еріксон. Іноді вже з раннього віку у дитини з'являються уявлення, під впливом яких виникає «порочна» ідентичність (наприклад, під впливом расових забобо-

нів та стереотипів). У зв'язку з цим, Е.Еріксон розрізняє «позитивну» та «негативну» ідентичність: психосоціальна ідентичність будь-якого індивіда представляє собою ієрархію позитивних та негативних елементів. Протягом усього дитинства дитині вказують як на ідеальні цінності, так і на негативні прототипи, на фоні чого з'являються негативні елементи ідентичності. Позитивна ідентичність знаходиться у стані постійного «конфлікту з минулим, яке потрібно жжити, та майбутнім, яке необхідно попередити». Іноді конфлікти знаходять свій вираз у тому, що індивід не відмовляється від особистої ідентичності, проте обирає негативну ідентифікацію, тобто «ідентичність, засновану на всіх тих ідентифікаціях та ролях, які на критичних стадіях розвитку здавались йому найбільш небажаними та небезпечними і, у той же час, найбільш реальними» [12].

Базові положення концепції Е.Еріксона щодо становлення особистості протягом усього життя та наявності на кожній стадії розвитку своїх параметрів стали поворотними у розумінні сутності феномену ідентичності. За Е.Еріксоном, побудова ідентичності – це створення індивідом моделі поведінки, яка може змінюватися протягом його життя. Процес ідентифікації у рамках встановленої індивідом моделі є достатньо тривалим та тотожним реальному світу. Бути ідентичним, як стверджує Е.Еріксон, означає: відчувати себе незмінним незалежно від ситуації; відчувати власну безперервність та визнання її іншими; сприйняття минулого, теперішнього та майбутнього як єдиного цілого.

Розкриваючи особливості співвідношення понять ідентичності та ідентифікації, Е.Еріксон наголошує, що «психологічна ідентичність розвивається з поступової інтеграції всіх ідентифікацій». Це означає, що інтеграція не є статичною, застиглою та незмінною. Більш того, за визначенням Е.Еріксона, формування ідентичності починається там, де ідентифікація стає неприродною.

Не зважаючи на безперечний вклад Е.Еріксона у розробку поняття ідентичності особистості, у його концепції виявляються деякі протиріччя щодо співвідношення ідентичності з категоріями Я-концепції, образу Я, соціальної ролі. З одного боку, він стверджує, що неможна переносити на дослідження феномену ідентичності категорії індивідуальної та соціальної психології, а саме: «уявлення щодо себе», «образ Я», «самоповага», «конфлікт/утрата ролей». З іншого боку, Е.Еріксон фіксує схожість понять у категоріях ідентичності та Я-концепції: «...іден-

тичність у загальному сенсі багато у чому співпадає з тим, що цілим рядом дослідників уключається у поняття Я у самих різних його формах: «Я-концепція», «Я-система», «Я-досвід» [12].

Відповідно до трьох визначених смислами категорій ідентичності Е.Еріксон виокремлює такі поняття: еґо-ідентичність, Я-ідентичність та групова ідентичність. Завдяки синтезуючій функції Еґо еґо-ідентичність забезпечує тотожність, цілісність та безперервність особистості. За визначенням Е.Еріксона, Еґо виконує «роль внутрішнього агента», котрий здійснює відбір та синтез усіх вражень, спогадів, емоцій, які намагаються ввійти у свідомість індивіда та вимагають від нього дій. Завдяки роботі цієї «дбайливої» та динамічної системи відбору, що виконується безсвідомо, особистість як система зберігає власну цілісність. Еґо при цьому виконує адаптивну та захисну функцію. Я-ідентичність виникає з життєвого досвіду на фоні реінтеграції Я в ансамбль ролей (який гарантує соціальне визнання) та формування різноманітних образів Я (для них Е.Еріксон використовує поняття самості). Групова ідентичність взаємодоповнює еґо-ідентичність. Важливо, що окрім вище зазначених аспектів Е.Еріксон визначає свідомість як компонент ідентичності: «...у кожному індивіді дійсно є його Я, є центр свідомості та волі, який може трансцендувати та навіть пережити психологічну ідентичність...» [12].

Таким чином, за Е.Еріксоном, механізм розвитку ідентичності заснований на взаємодії трьох базових процесів: біологічного, соціального та Еґо, де Еґо виконує головну функцію, поєднуючи інші два процеси. Отже, Еґо – це внутрішня інстанція для порядку індивіда, від якого залежить порядок зовнішній. Існує оптимальний еґо-синтез, якого прагне індивід, та оптимальний баланс суспільства та культури. У ситуації зовнішніх чи внутрішніх змін (біологічних та соціальних) необхідна інтегруюча робота Еґо, оскільки втрата балансу еґо-синтезу супроводжується виникненням в індивіда стійкої напруги, соціальної паніки, еґо-хвилювання, що супроводжуються втратою почуття самосприйняття та віри у власну соціальну роль. Онтологічним джерелом існування еґо-синтезу, стверджує Е.Еріксон, виступає почуття базової довіри (від англ. *basic trust*), що виникає у ранньому дитинстві завдяки матері.

Становлення ідентичності, за визначенням Е.Еріксона, проходить через низку криз. Кризи ідентичності, – це періоди конфлікту між елементами ідентичності, що вже склалися та відпові-

дним способом вписування в оточуючий світ. Криза ідентичності виявляється у проблемі близькості, інтимності, невизначеності часових перспектив, плутання ролей, вибору негативної ідентичності. Е.Еріксон стверджує, що криза ідентичності – закономірний етап становлення ідентичності.

Отже, розглядаючи ідентичність як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я, Е.Еріксон робить акцент на динамічності та змінюваності ідентичності протягом усього життя індивіда, виокремлюючи базову адаптаційну функцію цієї особистісної структури. Він стверджує, що становлення ідентичності протікає у трьох формах: інтродукція як примітивне примірювання образу; ідентифікація, сформована шляхом інтеракції зі значущими іншими, а також ідентичність як сукупність ідентифікацій що складає єдине неповторне ціле.

У власних дослідженнях Е.Еріксон намічає основні напрямки вивчення феномену ідентичності: поняття групової та індивідуальної ідентичності; поняття свідомих та безсвідомих аспектів ідентичності (Я-ідентичність та Его-ідентичність); поняття свідомості як базового аспекту досвіду, здатного трансцендувати ідентичність.

Наступний крок операціоналізації категорії ідентичності здійснено Д.Марсіа, який висунув припущення, що ця структура актуалізується у ситуації соціального вибору та виявляється через звичні патерни вирішення проблем. Д.Марсіа стверджує, що вирішення індивідом будь-якої життєвої проблеми вносить певний вклад у досягнення власної ідентичності. Розвиваючи ідеї Е.Еріксона, Д.Марсіа вводить поняття статусу ідентичності, який залежить від наявності чи відсутності кризи ідентичності, а також особисто значущих цілей. Виходячи з цього, він виокремлює досягнуту ідентичність, яка характеризується наявністю значущих цілей, цінностей, стабільності та оптимізму, спрямованого у майбутнє; мораторій як криза ідентичності з потребою самодослідження; передчасна ідентичність – при ній цінності некритично наслідуються від значущих інших без переживання кризи ідентичності; дифузна ідентичність з відсутністю цілей та відчуття ідентичності, що супроводжується песимізмом, апатією та відчуженням.

У розвиток ідей ідентичності А.Ватерман визначає ціннісно-вольовий аспект цього феномену. Він стверджує, що ідентичність пов'язана з наявністю в індивіда чіткого самовизначення: вибір цілей, цінностей та переконань. Саме їх

А.Ватерман вважає елементами ідентичності, оскільки їх формування є результатом здійснення вибору з декількох альтернатив у період кризи ідентичності, а також виступають основою життєвого самовизначення особистості [4]. А.Ватерман виокремлює найбільш значущі для формування ідентичності сфери: вибір професії та професійного шляху, прийняття та переоцінка релігійних та моральних переконань, прийняття низки соціальних ролей. Крім того, він підкреслює наявність двох сторін ідентичності: процесуальної – з набором засобів для відбору цінностей, цілей, переконань, а також змістовної – ціннісної спрямування як елемент ідентичності.

Акцент на ціннісно-вольовому аспекті розвитку ідентичності ставить й А.Уотерман, стверджуючи, що сформована ідентичність уключає у себе обрані цілі, цінності та переконання. Їхній вибір актуалізується у період кризи ідентичності та виступає основою для подальшого визначення сенсу власного існування.

У дослідженні проблеми співвідношення особистісного та соціального у людині Д.Мід виокремлює свідому та безсвідому ідентичність. Безсвідома ідентичність заснована на некритично прийнятих нормах та звичках. Це комплекс очікувань соціальної групи, до котрої належить індивід. Свідома ідентичність виникає у результаті рефлексії власної поведінки та є результатом соціального досвіду.

Вивчаючи співвідношення особистісної, соціальної та Я-ідентичності, Ю.Хабермас стверджує, що Я-ідентичність реалізується на стику особистісної та соціальної ідентичності. Особистісна ідентичність забезпечує єдність історії життя індивіда. Соціальна ідентичність забезпечує можливість виконувати вимоги соціальних систем. Ю.Хабермас підкреслює, що «встановлення та підтримка балансу між особистісною та соціальною ідентичністю здійснюється за допомогою технік взаємодії, серед яких важливе значення належить мові. Саме у взаємодії індивід проявляє власну ідентичність, намагаючись відповідати нормативним очікуванням партнера. У той же час він прагне виразу власної неповторності» [2, с. 4].

Особливості співвідношення особистісної та соціальної ідентичності у структурі Я-концепції особистості розглянуто Г.Теджфелом (теорія соціальної ідентичності) та Д.Тернером (теорія самокатегоризації). Згідно теорії Г.Теджфела, в індивіда залежно від ситуації актуалізується або особистісна або соціальна ідентичність. В основі механізму запуску тієї чи іншої ідентичності ле-

жить мотиваційна орієнтація особистості на досягнення позитивної самооцінки: використання міжгрупових форм поведінки (актуалізація соціальної ідентичності) чи опір на міжособистісне спілкування (актуалізація особистісної ідентичності). Д.Тернер в основу власної теорії поклав феномен самокатегоризації як когнітивне віднесення себе до певного класу ідентичних об'єктів. Він виокремив рівні самокатегоризації: самокатегоризація себе як людини – загальнолюдська ідентичність; групова самокатегоризація – соціальна ідентичність; особиста самокатегоризація – особистісна ідентичність.

Таким чином, аналіз базових психологічних підходів щодо проблеми ідентичності показав, що тенденція дослідження цього феномену спрямована на виокремлення двох його аспектів: соціального та особистісного, де переважає перший, оскільки ідентичність соціальна за своїм походженням, та трансформація ідентичності обумовлена саме соціальними змінами. За визначенням переважної більшості дослідників, ідентичність – це динамічна структура, котра трансформується протягом усього онтогенезу індивіда, проходячи низку криз й обумовлює розвиток його особистості. Основними параметрами структури ідентичності виступають цільовий, змістовний та оцінювальний компоненти. Виокремлення типів ідентичності здійснюється за параметрами наявності чи відсутності цілей, переживання криз, здатності до прийняття рішень та вибору альтернатив.

Разом з цим, залишається поза увагою вивчення аспектів співвідношення внутрішнього та зовнішнього у процесі становлення ідентич-

ності; взаємодії індивідуального та суспільного; здійснення акценту на афективних (самоприйняття, тотожність самому собі) чи когнітивних (сукупність установок щодо себе) компонентах розвитку ідентичності, що повинно, на наш погляд, стати предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Белинская Е.П. Временные аспекты Я-концепции и идентичности / Е.П.Белинская // Мир психологии. — 1999. — № 3. — С. 40—46.
2. Гнатенко П.І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П.І.Гнатенко, В.М.Павленко. — К.: АРТ-ПРЕС, 1999. — 466 с.
3. Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці / О.Довгань // Психологія і суспільство. — 2004. — №2. — С.144—150.
4. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М.В. Заковоротная. — Ростов-на-Дону. — 1999. — 117 с.
5. Идентификация как механизм общения и развития личности. — М., 1988. — 230 с.
6. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. — М.: Просвещение. — 1989. — 380 с.
7. Кондратьев М.Ю. Азбука социального психолога-практика / М.Ю.Кондратьев, В.А. Ильин. — М.: ПЕР СЭ, 2007. — 464 с.
8. Павленко В.Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В.Н. Павленко // Вопросы психологии. — № 1. — 2000. — С. 135—141.
9. Социальная идентификация личности. — Кн.1—2. — М., 1994. — 340 с.
10. Тернер Дж. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа / Дж.Тернер // Иностранная психология. — 1994. — №2. — С.8—17.
11. Шеманов А.Ю. Проблема самоидентификации как предмет исследования / А.Ю.Шеманов // Постигшие культуры. Ежегодник. — Вып 7. — М., 1998. — 155 с.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э.Эриксон. — М., 1996. — 634 с.

ТИЩЕНКО Л. В.

САМОИДЕНТИЧНОСТЬ ЛИЧНОСТИ КАК ОБЩЕПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В статье проанализированы базовые психологические подходы к проблеме идентичности. Рассмотрена специфика определения сущности этого феномена с точки зрения наиболее известных в психологической науке школ и направлений. Выделены основные механизмы становления самоидентичности в процессе онтогенетического развития личности.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, социальная идентичность, Я-идентичность, самоидентичность, кризис идентичности, эго-синтез, самокатегоризация.

TISHCHENKO L. V.

SELF-IDENTITY OF THE PERSON AS OBSCHEPSYCHOLOGICHNAYA PROBLEMA

The article deals with the analysis of the basic psychological approaches to the problem of identity. The specifics of definition of the essence of this phenomenon is considered from the point of view of the most famous psychological schools and orientations. The main mechanisms of formation of self-identity in process of development ontogenetically of a personality are distinguished.

Keywords: identity, identification, social identity, me-identity, self-identity, crisis of identity, ego synthesis, self-categorization.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2013 року.